

УДК 37:93

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189324>

Олександр Музичко

orcid.org/0000-0002-8019-2254

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Одеського національного університету

імені І. І. Мечникова

(Україна, Одеса)

тел.: (048) 723-58-42

sandro06@ukr.net

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ЯК ПРЕДМЕТ ОБГОВОРЕННЯ У РОБОТІ ПЕДАГОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація

Метою нашої статті є висвітлення історико-методичної проблематики у роботі педагогічних з'їздів, що відбулися на території Південної України (Одеської навчальної округи) у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зроблено висновок, що заслугою учасників з'їздів є наголос на необхідності забезпечення міждисциплінарних зв'язків, наочності, поширенні екскурсійного методу. Документи свідчать про існування як тенденцій до демократизації освіти, так і збереження консервативних підходів.

Ключові слова: *педагогічні з'їзди, методика викладання історії, Південна Україна, історіографія.*

Oleksandr Muzychko
Candidate of Historical Sciences (Ph.D.)
Docent of the Department of History of Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National University,
(Ukraine, Odesa)
tel.: (0482) 723-58-42
sandro06@ukr.net

PROBLEMS OF HISTORICAL EDUCATION AS SUBJECTS OF DISCUSSION IN THE WORK OF PEDAGOGICAL CONVENTIONS IN THE SOUTHERN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES

Summary

The purpose of this article is to study the phenomenon of celebrating the pedagogical congresses held in southern Ukraine (actually Odesa school district) in the second half of the XIX – early XX century, highlight the historical and methodological issues in the this congresses. Published sources are predominantly published in editions of congresses. Information of interest to us is mainly contained in the sources of the reports - the reports and reports of the companies. Narrative sources, publication of analytical articles about societies in the time magazines and newspapers are an essential addition.

Thesis. The main idea of this article is that in the historical and methodological questions did not belong to the leading subjects of occupations of the pedagogical congresses participants on the territory of Southern Ukraine, only after linguistic and natural. This events gave rich material to theorists of pedagogy and officials for further meetings in the Central administrative bodies, the nomination of further reform initiatives. Similar actions for the exchange of views and development of long-term plans were distributed to almost all professional groups. Congresses were a significant factor in the formation of civil society in the Russian Empire and, in particular, in the Dnieper and black sea parts of Ukraine, which were at that time part of this state, significantly increasing its potential.

The considerable body of literature dedicated to administration of the educational congresses in the Russian Empire and on the territory of Ukraine. However, historians of education only very casually mentioned the consid-

erations for the development of historical education, which was one of the many issues discussed by the participants of the congresses. The purpose of this article is to highlight the historical and methodological issues in the pedagogical congresses held in southern Ukraine (actually Odessa school district) in the second half of the XIX – early XX century. The sources of our research are mainly Assembly materials – reports, protocols, proceedings of congresses. We also rely on press reports.

At the same time, it cannot be said that these issues are ignored. The work of the congresses was revived by the participation of professors in their work. This indicates a close relationship between all levels of education in the educational system of the Russian Empire, which is confirmed by many other data. The merit of the participants of the congresses is the emphasis on the need to ensure interdisciplinary connections, visibility, dissemination of the excursion method. The documents show the existence of both trends towards the democratization of education and the preservation of conservative approaches. If within the first approach the independent work of students, the formulation of their own conclusions were encouraged, as within the second, which should be recognized throughout the period of dominance, the teacher was considered as a carrier of truth and a set of facts that he should broadcast to students. In the context of methodological issues there were discussions of purely historical aspects, historical assessments, a set of outstanding dates and figures, about which the teacher had to tell for a limited time. The materials of the congresses held in the South Ukraine cities testify to the natural desire of some people to take into account local peculiarities and opportunities. All the issues that were discussed by the participants of the congresses are still relevant. The rich historical experience can be quite useful during the solution of modern pedagogical problems and formulation of new perspective problems.

Key words: pedagogical congresses, teaching methods of history, Southern Ukraine, historiography.

Доба Великих реформ 1860-х років у Російській імперії надала потужний імпульс для перетворень у багатьох сферах суспільного розвитку. Попри неодноразові хитання та відступи у консервативний бік, пошуки адекватних шляхів реформування тривали впродовж другої половини XIX – на початку XX ст.

Однією з найбільш помітних галузей перетворень була середня та вища освіта, розвитком якої керувало Міністерство народної освіти та керівники і чиновники навчальних округів. При тому адміністративні органи не розглядали вчителів та викладачів виключно як об'єкти перетворень, але й прагнули залучити їх до процесу вироблення найбільш продуктивних засобів реформування. Результатом місцевої та владної ініціатив (руху зверху та знизу) було регулярне проведення по усій імперії курсів та з'їздів вчителів (часто ці заходи поєднували). Ці події давали багатий матеріал теоретикам педагогіки та чиновникам для подальших нарад у центральних адміністративних органах, висунення подальших реформаторських ініціатив. Аналогічні акції для обміну думок та вироблення перспективних планів були поширені майже серед усіх професійних груп. З'їзди були вагомим чинником формування громадянського суспільства у Російській імперії і, зокрема, у наддніпрянській та причорноморській частинах України, що перебували у той час у складі цієї держави, суттєво збільшуючи її потенціал.

Мета статті. Висвітлення історико-методичної проблематики у роботі педагогічних з'їздів, що відбулися на території Південної України (фактично Одеської навчальної округи) у другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз досліджень. Проведенню педагогічних

з'їздів у Російській імперії та на території України присвячений значний комплекс літератури. Однак історики освіти лише дуже побіжно згадали про міркування щодо розвитку історичної освіти, котрі були одним з численних питань, що обговорювалися учасниками з'їздів (Антощак, 2004; Вдовенко, 2002; Вдовенко, 2003, Вдовенко, 2004; Вдовенко, 2005; Діденко, 2013; Корецька, 2015). Комплексно проблема досліджена не була.

Джерельна база. Інформація, що нас цікавить, міститься здебільшого в актових джерелах – протоколах та звітах товариств. Суттєвим доповненням є наративні джерела, публікації аналітичних статей про товариства у тогочасних часописах та газетах. Архівні джерела зосереджені головним чином у фонді № 42 (Канцелярія попечителя Одеської навчальної округи), але документи цього фонду не містять суттєвої інформації щодо аспекту, що нас цікавить.

Виклад основного матеріалу. Південна Україна, що у другій половині XIX – на початку XX ст. входила у межі Херсонської, Таврійської, Катеринославської та, частково, Бессарабської губернії, мала значний культурний потенціал та значні темпи культурного розвитку. В Одесі діяв один з небагатьох у Російській імперії університетів, що був заснований у 1865 р. на базі ліцею університетського типу, Жіночі курси, а в інших містах – декілька

педагогічних училищ, семінарії, десятки гімназій, народних (земських) шкіл. Педагоги цього великого мультикультурного та мультіконфесійного регіону були перейняті не лише завданнями загальної освіти та просвіти, вихованням загальноімперського патріотизму, але й спрямовували свої зусилля на розвиток освіти окремих національних спільнот. Закономірно, що саме Одеська навчальна округа була однією з двох перших у Україні (разом з Харківською) та загалом імперії, де в умовах бурхливих реформ 1860-х років була започаткована практика проведення з'їздів педагогів. Головним місцевим теоретиком та лідером-ентузіастом цих заходів став видатний педагог з Катеринославщини барон М.О. Корф. Великий вплив на освітян півдня мала діяльність тут видатного просвітника М.Ф. Бунакова (Бунаков, 1875).

Перший масштабний педагогічний з'їзд освітян Одеської навчальної округи відбувся в Одесі 2–14 липня 1864 р. В.Н. Даль у своїй доповіді про розподіл предметів по класах висловився проти дроблення історії в окремих класах за хронологічним принципом (як це відбувається і на початку ХХІ ст., коли викладається від 6 до 11 класу історія від давнини до сучасності). Він вважав, що історія має викладатися як цілісне явище, але у кожному наступному класі має збільшуватися та змінюватися зміст матеріалу відповідно до еволюції учнів (Протоко-

лы, 1864: 43). На засіданнях з'їзду обговорювалися програми з викладання у гімназіях всесвітньої історії. Комісія у складі Стратонова, Леонтовича та Казаса зазначила, що у 3 класі гімназії має відбуватися пропедевтичний курс, потім вивчатися вітчизняна історія. У 4-му класі увага мала особливо звертатися на біографії видатних осіб, побут, а деякі скорочення матеріалу припускалися щодо висвітлення історії східних народів (індусів та китайців). У 6 класі як один з предметів викладів згадувалася історія Південно-Західної Русі. Вчителів закликали широко використовувати зображення мистецьких шедеврів. Після певної дискусії в обсяг навчальної програми була включена історія наук та літератури (Протоколы, 1864: 144). Розроблена програма з предметів Закону Божого та Історії російської літератури фактично була програмами з історії релігій та церкви та історії культури (Протоколы, 1864: 136, 139–141). Пов'язана з викладанням історії була жвава дискусія щодо питання про зміст історії літератури. Деякі вчителі висловилися проти викладання у школі історії західної літератури, бо, мовляв, учні погано обізнані з історією Європи часів Данте чи В. Шекспіра. Проте, перемогла «прозахідна» позиція (Протоколы, 1864: 128–132).

25 червня – 14 липня 1865 р. в Одесі відбувся аналогічний з'їзд. У з'їзді взяв участь антикознавець професор В. І. Модестов, що перебував тут в

очікуванні початку роботи нововідкритого Новоросійського університету. Саме він розпочав дискусію на з'їзді про зв'язок між викладанням географії та історії (Протоколи, 1865: 12–13). Вчитель Гордзієвський виступав за безперервне викладання географії у 5 та 6 класах гімназій, зокрема, й тому, що «вчитель історії, розповідаючи про події з життя певного народу, ніяк не може обійти увагою впливу місцевості на народ, для якого ця місцевість визначає усю майбутню роль у сім'ї людства».

Найбільш принциповим нововведенням, що було запропоноване у програму викладання історії під час з'їзду, була пропозиція більш докладно розглядати історію слов'янських народів, що й було зроблено. Відповідна комісія запропонувала розлогу програму викладання історії (Протоколи, 1865: 231–240). При тому зазначалося, що програма не є догмою і вчитель може її коригувати у навчальному процесі. Згідно програми, у 3-му класі викладач мав звертати увагу лише на характерні особливості життя великих народів. Рекомендувалося використовувати порівняння, синхроністичний метод.

У 4-му класі мав вивчатися повний елементарний курс вітчизняної історії. Вчителю рекомендувалося бути якомога виразнішим та образним у донесенні матеріалу. Досить серйозними виглядають у програмі такі питання для висвітлення як поняття про рід, цивільність, державність як стадії суспільного

розвитку, порівняння державного устрою Афін та Спарти, заклик ретельно вивчати історичні джерела. Присутня у програмі була й українознавча тематика: Південно-Західна Русь під владою Литви та Польщі, Богдан Хмельницький. Важливою була теза про те, що найкращим методом залучення учнів до самостійної роботи та шляхом серйозного вивчення історії є написання ними творів (Протоколи, 1865: 238). Проте, щодо елементу дискусійності, заохочення учнів до обговорення («прений») щодо історичних питань, автори програми зайняли консервативну позицію. На їх думку, вчитель може ініціювати читання з роз'ясненнями, але не бесіди. Бо бесіди є обмін переконаннями та поглядами, яких ще не можуть мати учні. Тому замість знань під час диспутів учні, на думку авторів програми, будуть оперувати фразами, а замість серйозного та важкого вивчення фактів оберуть легкий шлях ознайомлення лише з висновками авторитетів (Протоколи, 1865: 230). Під час з'їзду народних вчителів у Херсоні у 1874 р. М. Ф. Бунаков запропонував програму вивчення історії цього міста (Съезд, 1875: 20).

На з'їзду народних вчителів у Херсоні у 1875 р. питання викладання історії спеціально не обговорювалися. Проте, один епізод вартий уваги. Вчитель Ф.М. Мамаєнко висловив тезу, що під час обговорення зі старшокласниками одного з віршів

можна охарактеризувати особистість Петра І. Таке побіжне зауваження викликало, однак, цікаву полеміку. Промовцю заперечили, що вчитель має обережно оперувати історичним матеріалом, адже не будучи сам ретельно обізнаний з історією, може прищепити неправильне бачення історії. До того ж, вчителю порадили не розповідати про вплив Петра на моральний стан жінок. Вчителька Чернявська наголосила, що вплив на становище жінок за Петра не зачепив нижчі стани, селянок, а тому й селянським дітям розповідати про цей аспект недоречно (Сборник Херсонского земства, 1875: 16, 18–19).

У 1882 р. в Одесі відбувся з'їзд вчителів гімназій. У постановах з'їзду були висловлені такі тези щодо викладання історії: 1) Зберегти існуючий розподіл історії на два курси – елементарний та систематичний. 2) Увести більше систематичності у виклад історичних подій в елементарному курсі та зробити цей курс підготовчим для систематичного. 3) Під час вибору біографій слід звертати виключну увагу на тих осіб, які були виразниками своєї доби, в яких найбільш втілювалися характерні ознаки часу. 4) Скоротивши історичний матеріал в елементарному курсі, слід віддавати перевагу особам та подіям із вітчизняної історії перед особами та подіями із історії загальної. 5) Під час вибору матеріалу для систематичного курсу історії слід звернути особливу увагу на ті факти, що мають безпосереднє

відношення до вітчизняної історії і які в іноземних підручниках викривлюються або опускаються.

6) Прибрати подробиці військової історії Західної Європи, як непотрібний баласт, досягнувши більш ґрунтового ознайомлення учнів з подіями та культурними особливостями греко-слов'янського світу.

7) У систематичному курсі має стояти хребет історії, точне та зв'язне знання фактів, до яких мають примикати більш серйозні сторони побуту – релігія, література, мистецтво.

8) Увести наукове пояснення розумових рухів та суспільних змін, висхідним пунктом чого має бути доісторичний побут людини.

9) Увести у курс загальний нарис історії цивілізації, що має простежити за філософським розвитком людства та зміною розумових напрямків, має з'ясувати сенс корінних політичних та суспільних змін.

10) Починати систематичний курс історії з 5-го класу нарисом доісторичної людини, адже це просто для пояснення.

11) Немає необхідності уводити окремий курс греко-римської літератури.

12) Бажано запровадити писемні роботи з історії. 2–3 роботи впродовж року.

13) Збільшення кількості уроків з історії вкрай необхідне для успіхів історичної освіти в гімназіях. Додати 1 урок на тиждень у 3 класі для повторення епізодичного курсу історії та по одному у 5, 6, 7, та 8 класах для систематичного курсу.

14) Викладання історії має бути з використанням якомога більшої кількості зображальних матеріалів (Педагогический вестник, 1882: 59–60).

10 червня 1883 р. у місті Бердянськ на учительському з'їзді під керівництвом М.О. Корфа, він запропонував складену ним програму для повторювальних шкіл з 4-х основних предметів: читання, арифметики, історії, географії. Він вважав, що наочність необхідна не тільки при навчанні читати та писати, але й під час осягнення основ історії, географії та фізичних знань (Отчет, 1883).

Після перерви, що була викликана забороною проведення з'їздів, вони відновилися на початку ХХ ст. Початок ХХ ст. позначився розширенням місць проведення з'їздів, тепер й у провінційних містах.

7–13 серпня 1901 р. у Феодосії тривав з'їзд вчителів та вчительок Феодосійсько-Ялтинського району Таврійської губернії. Рішенням більшості вчителів було прийнято резолюцію про те, що слід розширити програму викладання історії та географії, але вивчати їх не за окремими книгами та брошурами, а за книгами для читання, що затвердив з'їзд (Труды, 1902: 20).

На Саратському з'їзді в Аккерманському повіті Бессарабської губернії 26 травня – 1 червня 1902 р. було вирішено, що у склад курсу з історії має входити матеріал, що виключно присвячений подій вітчизняної історії, від заснування державності до сьогодення. Характер викладання має бути епізодичний, з докладним з'ясуванням зв'язку між по-

діями та їх історичного значення, сюди ж віднести знання найважливіших дат та родословних таблиць князів та царів із Дому Рюрика до Романових (Отчет, 1902: 29). Окрім цього, доповідь вчителя П. Марченка «Ручна праця» містила досить докладний історичний екскурс про розвиток ідеї та практики ручної праці як педагогічного методу зі згадками про М. Лютера, Д. Локка, Д. Мільтона, Ж. Руссо, А. Коменського, Й. Песталоцці, Ф. Фребеля (Отчет, 1902: с. 56–78).

На з'їзді, що відбувся у селищі Шабо 15 – 21 травня 1908 р., було розглянуто питання про визначення мінімуму географічних та історичних відомостей для учнів народних шкіл. Присутні погодилися з тезою Г. Строгонова про те, що при викладанні історії важливим є не кількість фактів, а якісне, тобто не суто фактографічне, висвітлення основних тенденцій (Отчет, 1908: 33). Вчителям було рекомендовано обирати на власний розсуд тексти та методи викладання – аналітичний, або синтетичний.

12–18 серпня 1902 р. в Одесі відбувся з'їзд народних вчителів та вчительок земських училищ Одеського повіту. У своїй доповіді у контексті викладання у школах для «іногородців» В. Вейсман наголосив на необхідності наочності у викладанні історії, проведення бесід на історичні теми, стимулювати бажання в учнів запитувати (Отчет, 1903: 18, 21, 36–38, 67). Значна увага була приділена навчальним посіб-

никам. Так, недоліком книги «Золоті колосся» було визнано те, що у ній бракувало статей на історичну тему. Серед колекцій підручників, що демонструвалася піз час з'їзду, були представлені картини щодо російської історії видання вчителів А. Залеського, Д. Дубенського, С. Рождественського.

Останнім з передреволюційних південноукраїнських педагогічних з'їздів став захід 1916 р. в Одесі – з'їзд викладачів чоловічих гімназій та реальних училищ Одеської навчальної округи. Прикметою з'їзду стало значне представництво професорів з Новоросійського університету, зокрема, істориків Є.П. Тріфільєва, В.М. Мочульського, О.П. Доброклонського, Б.В. Варнеке, С.Г. Вілінського, О.Я. Шпаков. В рамках з'їзду працювала комісія щодо скорочення програм з історії під загальним керівництвом директора Миколаївської 2-ої гімназії В.М. Гаврилова.

Членами комісії були професор Є.П. Тріфільєв та випускник Новоросійського університету, вихованець професора Ф.І. Успенського, автор низки цінних історичних праць, інспектор М.М. Знойко. Проте, висновок комісії полягав у тому, що програму викладання скорочувати не доцільно. У запропонованій програмі зверталася увага факти з історії культури, історії Сходу та слов'ян (Труди, 1916: 22–23). Було висловлене побажання звернути увагу на історію Візантійської імперії з огляду

на її велике значення в історії слов'янських народів (Труды, 1916: 85). У процесі вивчення російської історії було рекомендовано звертати особливу увагу на виховні завдання, розвиток національної самосвідомості, царювання Олександра II та Олександра III, взаємини Західної Європи та Росії (Труды, 1916: 87). У програмі не відчувалося прямо дихання війни, але, на нашу думку, деякі з цих тез були частково інспіровані умовами мілітаризму та імперіалізму, що посилювалися у той час, в тому числі й у Російській імперії.

Центральним епізодом з'їзду був виступ провідного на той час одеського антикознавця, професора Б.В. Варнеке про ознайомлення учнів з предметами старовини. Промовець наполягав, що ознайомлення вживу значно перевершує за впливом класну роботу. Професор намалював широку картину засобів ознайомлення учнів та місць, які стали б при нагоді: місць розкопок трипільської культури, античних міст, печер Інкерману, Зверинецьких, святинь Києва. Викликає інтерес висока оцінка з боку одеського вченого його катеринославського колеги Д.І. Яворницького та організованого ним музею, що доповнює вже відомі за листуванням факти приязних взаємин між двома істориками. На завершення промови професор висловив побажання заснувати бюро при навчальній окрузі, що б планувало екскурсії до місцезнаходження пам'яток. Б.В. Варнеке провів

екскурсію музеєм Одеського товариства історії та старожитностей для учасників з'їзду (Труды, 1916: 32–38).

Висновки. Історико-методичні питання не належали до найбільш провідних предметів занять учасників педагогічних з'їздів на території Південної України, поступаючись мовним та природничим. Водночас, не можна і твердити про ігнорування цих питань. Роботу з'їздів пожвавила участь в їх роботі професури. Це свідчить про тісний зв'язок між усіма рівнями освіти в освітній системі Російської імперії, що підтверджується і багатьма іншими даними. Заслугою учасників з'їздів є наголос на необхідності забезпечення міждисциплінарних зв'язків, наочності, поширенні екскурсійного методу. Документи свідчать про існування як тенденцій до демократизації освіти, так і збереження консервативних підходів. Якщо в рамках першого заохочувалась самостійна робота учнів, формулювання ними власних висновків, то в рамках другого, який слід визнати впродовж усього періоду пануючим, вчитель розглядався як носій істини та набору фактів, котрі він мав транслювати учням. В контексті методичних питань виникали обговорення суто історичних аспектів, історичних оцінок, набору видатних дат та постатей, про яких обов'язково мав встигнути розповісти вчитель за досить обмежений час. Матеріали з'їздів, що відбулися у південноукраїнських

містах, свідчать про закономірне бажання деяких осіб врахувати місцеві особливості та можливості. Усі питання, що обговорювалися учасниками з'їздів є актуальними до сьогодні. Багатий історичний досвід може цілком стати при нагоді під час вирішення сучасних педагогічних проблем та формулювання нових перспективних завдань.

Список використаних джерел і літератури

1. Антошак, Корф, 2004 – Антошак М.М., Корф М.О. і учительські з'їзди у 60 – 80-ті роки XIX століття // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2004. Вип. VIII. С. 262–269.
2. Бунаков, 1875 - Бунаков Н.Ф. Школьное дело для народных учителей и учительниц: лекции, читанные на учительских съездах в Москве, Костроме, Херсоне и Пскове, 1872, 1873 и 1874 гг. Санкт-Петербург, 1875. 441 с.
3. Вдовенко, 2002 - Вдовенко В.В. З'їзди вчителів України (друга половина XIX ст.): витоки, їх вплив на народну освіту // Теоретичні питання культури, освіти та виховання. Зб. наук. пр. Київ, 2002. №23. С. 82–85.
4. Вдовенко, 2003 – Вдовенко В.В. З'їзди народних вчителів України (1861–1920 рр.) як один із напрямків їх післядипломної освіти та підвищення навчально-методичного забезпечення учбового процесу // Оновлення змісту та форм дошкільної і початкової освіти України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв, 2003. С. 85–91.
5. Вдовенко, 2005 – Вдовенко В.В. Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920 рр.): Автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка ті історія педагогіки». К., 2005. 19 с.
6. Вдовенко, 2004 – Вдовенко В.В. Феномен з'їздів народних вчителів України (1861–1920 рр.) // Теоретичні питання культури, освіти та виховання. К., 2004. № 26. С. 123–127.
7. Діденко, 2013 – Діденко І.О. Педагогічні з'їзди на теренах України та Росії: витоки та наслідки // Педагогіка та психологія. 2013. Вип. 44. С. 137–146.

8. Корецька, 2015 – Корецька Л. О. Підготовка учительських кадрів в умовах освітньо-виховного простору Півдня України другої половини XIX – початку XX століть // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2015. Вип. 36. С. 96–99.
9. Отчет о занятиях учительского съезда в г.Бердянске под руководством почетного члена Московского университета Барона Николая Александровича Корфа с 10-го по 16-е июня 1883 года. Бердянск, 1884. 269 с.
10. Отчет о Съезде народных учителей и учительниц земских училищ Одесского уезда, 12-18 августа 1902 г. Херсон, 1903. 70 с.
11. Отчет о Съезде учителей и учительниц народных училищ Аккерманского уезда, Бессарабской губернии. Аккерман, 1902. 234 с.
12. Отчет о Съезде учителей и учительниц народных училищ Аккерманского уезда, Бессарабской губернии, в поселке Шабо, близ г. Аккермана. Аккерман, 1908. 131 с.
13. Педагогический вестник. – 1882. – № 7 – С. 58–60.
14. Протоколы Педагогического съезда директоров и учителей, происходившего в Одессе с 2-го по 14-е июля 1864 года. Санкт-Петербург, 1864. 226 с.
15. Протоколы второго Педагогического съезда директоров и учителей, происходившего в Одессе с 25-го июня по 14-е июля 1865 года. Санкт-Петербург, 1865. 324 с.
16. Сборник Херсонского земства – 1875. – № 10. – Отд. III. – С. 1–75.
17. Съезд народных учителей Херсонской губернии в 1874 году: отчет руководителя Бунакова // Сборник Херсонского земства. Херсон. 1875. № 10. отд. 3. С. 1–35.
18. Труды Педагогического съезда деятелей мужских гимназий и реальных училищ Одесского учебного округа (2–7 янв. 1916 года). Одесса, 1916. 135 с.
19. Труды Съезда народных учителей и учительниц Феодосийско-Ялтинского района, Таврической губернии. Феодосия, 1902. 119 с.

References

1. Antoshchak, 2004 – Antoshchak, M.M., Korf M.O. i uchytelski zizdy u 60 – 80-ti roky XIX stolittia [M.O. Korf and Teaching Congresses in the 60's and 80's of the XIX century]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of the History of Ukraine of the XIX – early XX centuries]. Kyiv. Vyp. VIII. S. 262–269 [in Ukrainian].

2. Bunakov, 1875 – Bunakov, N.F Shkolnoe delo dlya narodnyih uchiteley i uchitel'nits: lektsii, chitannyye na uchitelskikh s'ezdah v Moskve, Kostrome, Hersone i Pskove, 1872, 1873 i 1874 gg. [Schoolwork for folk teachers and teachers: lectures read at teacher congresses in Moscow, Kostroma, Kherson and Pskov, 1872, 1873 and 1874] Sankt-Peterburg. 441 s. [in Russian].
3. Vdovenko, 2002 – Vdovenko V.V.. Zizdy vchyteliv Ukrainy (druga polovyna XIX st.): vytoky, yikh vplyv na narodnu osvitu [The congresses of teachers of Ukraine (second half of the nineteenth century): origins, their influence on the education of the public]. Teoretychni pytannia kultury, osvity ta vykhovannia. Zb. nauk. pr. [Theoretical issues of culture, education and upbringing. Zb sciences Kiev]. Kyiv. № 23. S. 82–85 [in Ukrainian].
4. Vdovenko, 2003 – Vdovenko, V.V Zizdy narodnykh vchyteliv Ukrainy (1861–1920 rr.) yak odyin iz napriamkiv yikh pislidyplomnoi osvity ta pidvyshchennia navchalno-metodychnoho zabezpechennia uchbovoho protsesu [Congresses of Ukrainian Teachers (1861–1920) as one of the directions of their postgraduate education and enhancement of teaching and methodological support of the educational process]. Onovlennia zmistu ta form doshkilnoi i pochatkovoi osvity Ukrainy: Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii [Updating of the content and forms of preschool and primary education of Ukraine: Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference]. Mykolaiv, S. 85–91 [in Ukrainian].
5. Vdovenko, 2005. – Vdovenko, V.V. Problemy pochatkovoi osvity Ukrainy v roboti pedahohichnykh zizdiv (1861–1920 rr.): Avtoref. dys. kand. ped. nauk: spets. 13.00.01. Zahalna pedahohika ti istoriia pedahohiky. [Problems of elementary education of Ukraine in the work of pedagogical congresses (1861–1920 gg.): Author's abstract. dis Cand. ped Sciences: special 13.00.01. General pedagogy is the history of pedagogy]. Kyiv, 19 s. [in Ukrainian].
6. Vdovenko, 2004 – Vdovenko V.V.. Fenomen zizdiv narodnykh vchyteliv Ukrainy (1861–1920 rr.) [The phenomenon of congresses of national teachers of Ukraine. 1861–1920 gg.]. Teoretychni pytannia kultury, osvity ta vykhovannia [Theoretical questions of culture, education and upbringing]. Kyiv, № 26. S. 123–127 [in Ukrainian].
7. Didenko, 2013 – Didenko, I.O Pedahohichni zizdy na terenakh Ukrainy ta Rosii: vytoky ta naslidky [Pedagogical congresses on the territory of Ukraine and Russia: origins and consequences]. Pedahohika ta psykholohiia [Pedagogics and psychology]. Vyp. 44. S. 137–146 [in Ukrainian].

8. Koretska, 2015 – Koretska, L.O. Pidhotovka uchytelskykh kadriv v umovakh osvithno-vykhovnoho prostoru Pivdnia Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit [Teaching staff training in the educational and educational space of the South of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pedahohika. Sotsialna robota [Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University. Series: Pedagogy. Social work]. 2015. Vyp. 36. S. 96–99 [in Ukrainian].
9. Otchet o zanyatiyah uchitelskogo s'ezda v g.Berdyanske pod rukovom pochetnogo chlena Moskovskogo universiteta Barona Nikolaya Aleksandrovicha Korfa s 10-go po 16-e iyunya 1883 goda [The report on the classes of the teachers' congress in Berdyansk under the leadership of the honorary member of the Moscow University Baron Nikolai Alexandrovich Korf from June 10th to 16th, 1883]. 1884. Berdyansk, 269 s. [in Russian].
10. Otchet o S'ezde narodnykh uchiteley i uchitel'nits zemskikh uchilish Odesskogo uyezda, 12–18 avgusta 1902 g. [Report on the Congress of National Teachers and Teachers of Zemstvo Schools of Odessa County, August 12–18, 1902]. Herson, 1903. 70 s. [in Russian].
11. Otchet o S'ezde uchiteley i uchitel'nits narodnykh uchilish Akkermanskogo uyezda, Bessarabskoy gubernii [Report on the Congress of Teachers and Teachers of Public Schools of Akkerman County, Bessarabian Governorate]. Akkerman, 1902. 234 s. [in Russian].
12. Otchet o S'ezde uchiteley i uchitel'nits narodnykh uchilish Akkermanskogo uyezda, Bessarabskoy gubernii, v poselke Shabo, bliz g. Akkermana [Report on the Congress of teachers and teachers of public schools of Akkerman district, Bessarabian province, in the village of Shabo, near the city of Akkerman]. Akkerman, 1908. 131 s. [in Russian].
13. Pedagogicheskiy vestnik [Pedagogical herald]. 1882. 7 [in Russian].
14. Protokolyi Pedagogicheskogo s'ezda direktorov i uchiteley, proishodivshego v Odesse s 2-go po 14-e iyulya 1864 goda [Protocols of the Pedagogical Congress of Directors and Teachers, which took place in Odessa from the 2nd to the 14th of July 1864]. Sankt-Peterburg, 1864. 226 s. [in Russian].
15. Protokolyi vtorogo Pedagogicheskogo s'ezda direktorov i uchiteley, proishodivshego v Odesse s 25-go iyunya po 14-e iyulya 1865 goda [Protocols of the Second Pedagogical Congress of Directors and Teachers, which took place in Odessa from June 25 to July 14, 1865]. Sankt-Peterburg, 1865. 324 s. [in Russian].
16. Sbornik Hersonskogo zemstva [Collection of Kherson Zemstvo]. 1875. S. 1–75. [in Russian].

17. S'ezd narodnyih uchiteley Hersonskoy gubernii v 1874 godu: otchet rukovoditelya Bunakova [The congress of national teachers of the Kherson province in 1874: the report of the head of Bunakov]. Sbornik Hersonskogo zemstva. Herson, 1875. 10. otd. 3. S. 1–35. [in Russian].
18. Trudyi Pedagogicheskogo s'ezda deyateley muzhskih gimnaziy i realnyih uchilisch Odesskogo uchebnogo okruga (2–7 yanv. 1916 goda) [Proceedings of the Pedagogical Congress of the figures of male gymnasiums and real schools of the Odessa school district (January 2–7, 1916). Odessa, 1916. 135 s. [in Russian].
19. Trudyi S'ezda narodnyih uchiteley i uchitel'nits Feodosiysko-Yaltinskogo rayona, Tavricheskoy gubernii [Proceedings of the Congress of national teachers and teachers of the Feodosia-Yalta region, Tavricheskoy province]. Feodosiya, 1902. 119 s. [in Russian].